

جامعه‌شناسی سیاسی؛ عوامل فردی، روان‌شناختی شکل‌گیری نگرش سیاسی در انقلاب اسلامی

وحید ریاضی^۱، کاظم سام‌دلیری^۲

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۱۱/۲۷

تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۰۹/۱۳

چکیده:

جامعه‌شناسی مطالعه رفتار انسان در زمینه اجتماعی است. بنابراین جامعه، واحد اساسی تحلیل است. از طرفی سیاست حل تضادهای انسان‌هاست؛ فرایندی است که جامعه از طریق آن منابع و ارزش‌ها را مقتدرانه توزیع، تصمیمات را اتخاذ یا سیاست‌ها را تعیین می‌کند؛ بنابراین سیاست، اعمال قدرت و نفوذ در جامعه است. این در حالی است که انقلاب اسلامی ایران با پیدایش خود در عصری که حضور اجتماعی دین پایان‌یافته تلقی می‌شد، چالش‌های نظری فراوری آنچه دنیای غرب آن را یوتوپیای بشر می‌پنداشت، ایجاد کرد و در پی آن موجی از نظریه پردازان غرب را به خود معطوف ساخت. با این توصیف نقطه تعاملی جامعه‌شناسی و سیاست را می‌توان در نگرش سیاسی مطرح کرد. چراکه نگرش سیاسی مفهومی پُرکاربرد در روان‌شناسی اجتماعی و جامعه‌شناسی سیاسی است؛ با این وجود توجه اندکی به آن در این رشته می‌شود. اما، به جهت اهمیت نگرش سیاسی در افزایش احتمال پیش‌بینی رفتارهای سیاسی می‌باید توجه به آن مطمح نظر قرار گیرد. مقاله حاضر با هدف تبیین جامعه‌شناسی سیاسی؛ عوامل فردی، روان‌شناختی شکل‌گیری نگرش سیاسی به‌عنوان محرک مهم این تحقیق برای تعیین معنا و چگونگی شکل‌گیری نگرش سیاسی در دستور کار قرار گرفت تا ضمن بسط نظری مفهوم نگرش سیاسی عوامل و چگونگی شکل‌گیری آن با بهره‌گیری از رویکرد آمیخته و روش توصیفی-تحلیلی توضیح می‌دهد. نتایج از یافته‌های تحقیق مبین شناخت نگرش سیاسی به شناخت احتمالی کنش‌های سیاسی کمک کرده و قابلیت پیش‌بینی در حوزه سیاست را افزایش می‌دهد.

واژگان اصلی: نگرش سیاسی، روان‌شناختی، عوامل فردی، جامعه‌شناسی سیاسی.

۱. استادیار و عضو هیئت علمی دانشگاه و پژوهشگاه عالی دفاع ملی و تحقیقات راهبردی، تهران، ایران. (نویسنده مسئول)

v.riazi@yahoo.com

۲. دانشیار و عضو هیئت علمی دانشگاه و پژوهشگاه عالی دفاع ملی و تحقیقات راهبردی، تهران، ایران.

مقدمه

این‌که جوامع چگونگی و چرا تغییر می‌کنند برای جامعه‌شناسی سیاسی اهمیت اساسی دارد. از نظر تاریخی شواهد فراوانی در دست است که الگوهای دگرگونی اجتماعی، به‌ویژه پیامد نوآوری فناوریانه، هستند. بر همین اساس انقلاب‌ها بر مبنای این موارد با کاربردهای متنوع شکل می‌گیرند (راش، ۱۳۸۳). انقلاب اسلامی ایران با پیدایش خود در عصری که حضور اجتماعی دین پایان یافته تلقی می‌شد، چالش‌های نظری فراوری آنچه دنیای غرب آن را یوتویپای بشر می‌پنداشت، ایجاد کرد و در پی آن موجی از نظریه‌پردازی غرب را به خود معطوف ساخت. تردیدی نباید داشت در پس توصیف و تحلیل‌های خرد و کلان نظریه‌پردازان غربی درباره انقلاب اسلامی، عقلانیتی خاص قرار دارد که به مثابه فراروایت‌هایی، آن تبیین‌ها و تفسیرها را معنادار می‌سازد و به معنایی در ذهن مخاطب تجلی می‌یابد که تنها در ادبیات مدرن غربی - از نوع مدرن سنتی یا پست مدرن - معنای حقیقی خواهند داشت. با این نگاه در انقلاب اسلامی ایران نگاه جامعه‌شناسی سیاسی بر این اساس شکل گرفت: جامعه‌شناسی مطالعه رفتار انسان در زمینه اجتماعی است. بنابراین جامعه و واحد اساسی تحلیل است از این جهت جامعه‌شناسی با روان‌شناسی که واحد اساسی تحلیل آن فرد انسانی است تفاوت دارد. گفته می‌شود که سیاست حل تضادهای انسان‌هاست؛ فرایندی است که جامعه از طریق آن منابع و ارزش‌ها را مقتدرانه توزیع، تصمیمات را اتخاذ یا سیاست‌ها را تعیین می‌کند؛ سیاست، اعمال قدرت و نفوذ در جامعه است. علم سیاست مطالعه کارکرد حکومت در جامعه است. اساساً جامعه‌شناسی سیاسی می‌کوشد پیوندهای میان سیاست و جامعه را مطالعه کند و با تحلیل رابطه بین ساختارهای اجتماعی و ساختارهای سیاسی و بین رفتار اجتماعی و رفتار سیاسی، سیاست را در زمینه اجتماعی آن قرار دهد. مطالعه نگرش و نگرش‌سنجی مدت‌ها است که به‌عنوان یک مفهوم اساسی مورد توجه پژوهشگران روان‌شناسی اجتماعی بوده است (گنجی و همکاران، ۱۳۹۵: ۹۲-۷۹).

بر اساس مفاهیم یادشده، مفهوم نگرش سیاسی در حوزه‌های گوناگون علمی به‌ویژه در حوزه روان‌شناسی اجتماعی و جامعه‌شناسی سیاسی کاربردهای فراوان دارد؛ با این وجود در نظریات و کتب مرتبط مباحث اندکی پیرامون آن می‌توان یافت. هرچند نویسندگان حوزه‌های یاد شده از مفاهیم ارزش، نگرش و گرایش سیاسی بسیار استفاده می‌کنند اما، در عرصه نظر و شناخت توجه اندکی به این مفاهیم می‌شود به‌ویژه با شکل‌گیری انقلاب اسلامی ایران و رویکرد همه‌جانبه مردم در حوادث شکل‌گرفته آن، نوع نگرش سیاسی حائز اهمیت است. از بابتی، شاید علت توجه اندک به مفهوم مهم نگرش سیاسی در کتب و نظریات جامعه‌شناسی سیاسی، روان‌شناسانه بودن پدیده نگرش باشد.

نگرش پدیده‌ای روانی است و به فعل و انفعالات ذهنی انسان اشاره دارد؛ لذا، به حوزه روان‌شناسی مربوط می‌شود. اما، روان‌شناسانه بودن «نگرش سیاسی» دلیل کافی برای غفلت از آن در جامعه‌شناسی سیاسی نیست، زیرا، پدیده‌های ذهنی و روانی بسیاری وجود دارند که در جامعه‌شناسی سیاسی مورد بحث قرار گرفته و پیرامون آنها نظریه‌پردازی شده است؛ که از جمله آنها می‌توان به مفاهیم ارزش، هنجار، فرهنگ و ایدئولوژی اشاره کرد. هرچند نگرش سیاسی پدیده‌ای ذهنی و روانی است، اما، «علل» و «پیامد»های جامعه‌شناختی دارد؛ پس، جامعه‌شناسی سیاسی نمی‌تواند به آن بی‌توجه باشد. بسیاری از زمینه‌ها و علل شکل‌گیری نگرش سیاسی جامعه‌شناسانه و به حوزه‌های اجتماعی مربوط می‌شود که نگرش سیاسی دارای پیامدهای جامعه‌شناسانه زیادی است. از آنجایی که نگرش سیاسی احتمال انجام رفتارهای سیاسی خاص را افزایش می‌دهد. رفتارهای سیاسی-اجتماعی افراد به احتمال زیاد ریشه در نگرش‌های سیاسی آنها دارد: حمایت از یک حزب یا گروه، شعار، ایدئولوژی، برنامه انتخاباتی و یا مخالفت با آنها، عمل یا بی‌عملی سیاسی و چگونگی انجام کنش‌های سیاسی افراد (اصلاح‌طلبانه، انقلابی-فراطنی، ارتجاعی و ...) با نگرش‌های سیاسی آنها ربط فراوان دارد. این دلایل موجب آن است که دغدغه اصلی نویسندگان در این مقاله بر بحث پیرامون نگرش سیاسی در انقلاب اسلامی با توجه به بر مبنای عوامل فردی خُرد شکل‌دهنده نگرش سیاسی و رفتار مشارکتی افراد شامل؛ عوامل روان‌شناختی، عقلانیت ابزاری و عوامل شخصی (سن، جنس، شغل و سواد «تحصیلات»، استوار شود. در بررسی قلمروی، به سه نوع قلمرو توجه شد: قلمرو موضوعی به جامعه‌شناسی سیاسی انقلاب، قلمرو زمانی؛ به فعل حاضر انقلاب اسلامی و نگاه رو به آینده افراد در مشارکت‌های سیاسی و از نظر قلمرو مکانی به جمهوری اسلامی ایران و حرکت سیاسی آن، توجه شده است. در همین رابطه می‌توان گفت اهمیت تحقیق از بُعد ایجابی و تبیین هدف مقاله باعث: کمک به درک مشترک افراد جامعه در هم‌افزایی دفاع از دستاوردهای انقلاب و هم‌چنین تقابل با معاندین متزور در جامعه و رشد و افزایش دیدگاه سیاسی افراد و جامعه در رویارویی با حوادث و پیش‌آمدهای اجتماعی و هم‌سویی با حاکمیت. با نگاه ضرورت و بُعد سلبی و تبعات عدم تحقق این تحقیق، عقب‌ماندگی محسوس جامعه هدف از دخالت بیگانگان و موح‌سواری آنان بر اتفاقات طراحی شده داخلی و خارجی، و هم‌چنین القا و هراس سیاسی - اجتماعی مردم در کم‌رنگ کردن حضور و تقابل با اهداف بیگانگان و انزوا‌ی سیاسی و مردم‌سالاری در اقصاء مختلف. سؤال اصلی مقاله حاضر «جامعه‌شناسی سیاسی؛ عوامل فردی، روان‌شناختی شکل‌گیری نگرش سیاسی در انقلاب

اسلامی چیست؟» و هدف اصلی نیز به فراخور سنخیت با سؤال اصلی: تبیین جامعه‌شناسی سیاسی؛ عوامل فردی، روان‌شناختی شکل‌گیری نگرش سیاسی در انقلاب اسلامی» است.

پیشینه‌شناسی و مبانی نظری تحقیق

پیشینه‌شناسی

در نگاه پیشینه تحقیق می‌توان به یافته‌هایی در این مورد به شرح ذیل اشاره کرد:

- گنجی و همکاران (۱۳۹۵)، در تحقیقی با عنوان «سنجش میزان سرمایه اجتماعی بر حسب نوع نگرش افراد نسبت به عملکرد ارگان‌های دولتی در استان گلستان» به نتایج قابل تأملی مبنی بر این‌که زنان از نگرش مثبت‌تری در مقایسه با مردان نسبت به عملکرد ارگان‌های دولتی برخوردارند؛ در بین اقوام، قوم سیستانی بیشترین و قوم بلوچ کمترین نگرش مثبت را نسبت به ارگان‌های دولتی از خود نشان می‌دهند (گنجی و همکاران، ۱۳۹۵: ۹۲-۷۹).

- کسرابی و همکاران (۱۳۸۹)، در تحقیق دیگری با عنوان «تحلیل نگرش گروه‌های سیاسی درون حاکمیت به نقش مردم در نظام سیاسی» به نتایجی دست یافت که نگرش سیاسی گروه‌های سیاسی از دوره اول انتخابات ریاست جمهوری تا انتخابات دوره نهم از نگرشی تکلیف‌گرا به نگرش حق‌گرایانه تغییر یافته‌اند. این تغییر نگرش از دوره هفتم انتخابات ریاست جمهوری به بعد کاملاً محسوس است (کسرابی و همکاران، ۱۳۸۹: ۱۲۴-۹۴).

- آذین و همکاران (۱۳۹۰)، در مقاله‌ای به «بررسی عوامل مؤثر بر نگرش سیاسی - اجتماعی جوانان (۱۵ الی ۲۹ ساله) در شهر بروجن» پرداختند. بر اساس نتایج تحقیق متغیرهایی چون سرمایه اجتماعی، آگاهی سیاسی، طبقه اجتماعی، رسانه ملی، گرایش مذهبی و جنس با نگرش سیاسی - اجتماعی رابطه مثبت دارند و از از پیش‌بینی‌کننده‌های نگرش سیاسی - اجتماعی می‌باشند ولی سن، تأهل و استفاده از فضای مجازی رابطه‌ای با نگرش جوانان ندارند.

- سبکتکین‌ریزی و همکاران (۱۳۹۹)، در تحقیقی با عنوان «بررسی رابطه بین ابعاد جامعه‌پذیری سیاسی با مشارکت سیاسی در بین شهروندان شهر بجنورد» انجام دادند. یافته‌های تحقیق حاکی از آن است که بین متغیر مشارکت سیاسی و متغیر جامعه‌پذیری سیاسی و عوامل آن (دوستان سیاسی، خانواده سیاسی، محیط کاری، میزان استفاده از رسانه‌های سیاسی) در سطح معناداری (۰) رابطه معناداری وجود دارد (سبکتکین‌ریزی و همکاران، ۱۳۹۹: ۲۲۸-۱۹۹).

مبانی و چارچوب نظری

مفروض بر این که چارچوب نظری، به مجموعه‌ای از گزاره‌ها گفته می‌شود که به لحاظ نظری قادر به تبیین با طبقه‌بندی متغیر وابسته یا اصلی تحقیق هستند. و این گزاره‌ها ممکن است از یک نظریه خاص یا تلفیقی از نظریات مختلف گرفته شده باشند که هم‌گرایی آن‌ها به لحاظ نظری توسط محقق یا محققین ثابت شده باشد. بنابراین و برای این که چارچوب نظری مناسبی برای این مقاله ارائه گردد، مسئله تحقیق انتزاع گردید. به عبارت دقیق‌تر صورت زیرین مسئله تحقیق کشف شد. بر اساس موارد عنوان شده لایه‌های مختلف روش‌شناسی و پیاز تحقیق نسبت به انتخاب رویکرد آمیخته تشریحی و روش‌شناسی منبعث از آن - با بهره‌مندی از مطالعه اکتشافی از اسناد و مدارک بالادستی با بهره‌گیری از روش استقرایی ۱- سؤال و هدف تحقیق انتزاع و متناسب با مطالعات کتابخانه‌ای و میدانی و ابزارهای مرتبط با آن- محققین ذهن خودشان را به عواملی که دارای ظرفیت بالفعل و بالقوه مرتبط با موضوع تحقیق، معطوف کردند، لذا محورهای موضوعی کلان، در قالب متغیرهای ذیل که حاصل جمع‌بندی چارچوبی جزء پیش‌گفته می‌باشد، به عنوان چارچوب نظری تحقیق انتخاب و در ادامه به عنوان مبنای مطالعه محیطی قرارگرفت. پس از تحلیل واقعی محیط و درک درست و کاملی از حوزه مورد مطالعه، سایر عوامل موثر و مرتبط با عنوان احصاء و تعیین گردید. به این ترتیب که در این نوع مقاله، به‌منظور تبیین جامعه‌شناسی سیاسی؛ عوامل فردی، روان‌شناختی شکل‌گیری نگرش سیاسی، وزن چارچوب فرآیند اصلی به داده‌های کیفی اختصاص یافت. به عبارتی، از داده‌های کیفی برای توضیح بیشتر و آشکار کردن برخی جنبه‌های ابهام‌برانگیز مسئله استفاده شد. در انجام این پژوهش، متغیرهای اصلی مورد مطالعه عبارت بودند از: عوامل و فرایندهای شکل‌گیری نگرش سیاسی که خود دربردارنده عوامل فردی، روان‌شناختی، عوامل شخصی و انتخاب عقلایی. بنابراین نسبت به گردآوری داده‌های کیفی از طریق مصاحبه اقدام شد و اطلاعات تفصیلی درباره جامعه‌شناسی سیاسی؛ عوامل فردی، روان‌شناختی شکل‌گیری نگرش سیاسی به دست آمد و مورد تحلیل قرار گرفت. در مکتب جامعه‌شناختی، عمل فردی و گروهی برگرفته شده از ارزش‌ها و هنجارهای موجود در جامعه است؛ لذا مشارکت سیاسی در پرتو مطالعه عواملی چون شرایط

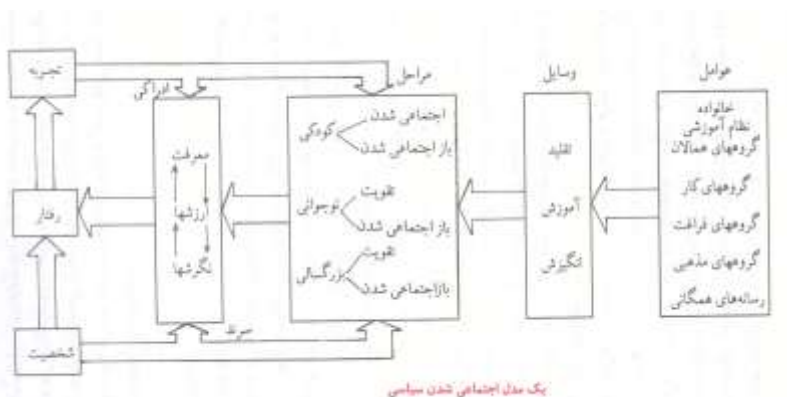
۱ - استدلال استقرایی یعنی رسیدن ذهن از جزء به کل است. در این رویکرد فکر با استفاده از معلومات جزئی و برقراری ارتباط بین آنها حکم کلی را استنتاج می‌نماید. در این رویکرد، مشاهده‌ها بر رویدادهای مشخصی در یک طبقه صورت می‌گیرد و سپس بر اساس مشاهده حوادث یا رویدادها، استنباط در مورد تمام طبقه‌ها انجام می‌شود.

جامعه‌پذیری سیاسی افراد، فرهنگ سیاسی، سیستم‌های گروهی و سایر شرایط مربوط به محیط اجتماعی امکان‌پذیر میشود. یکی از نظریه‌های جامعه‌شناختی نظریه منابع است که در آن ادعا می‌شود برخی منابع اجتماعی و اقتصادی - از جمله تحصیلات، شغل - بر مشارکت سیاسی افراد تأثیر می‌گذارند (سیدامامی، ۱۳۸۶: ۶۵). جامعه‌شناسی سیاسی

جامعه‌شناسی سیاسی یک علم اجتماعی و یک رشته دانشگاهی است که می‌خواهد بر پایه موازین علمی، عملکرد سیاسی جامعه‌ها را بفهمد (دورماگن و موشار، ۱۳۸۹: ۱۳). صبوری جامعه‌شناسی سیاسی را شاخه‌ای از جامعه‌شناسی معرفی می‌کند که درباره قدرت‌های اجتماعی بحث می‌کند و سیاست به‌گونه‌ای گریزناپذیر ریشه در جامعه دارد و نهادهای سیاسی را در رابطه با جامعه و به‌عنوان بخشی از نظام اجتماعی بررسی می‌کند (صبوری‌کاشانی، ۱۳۸۵: ۱۱).

اجتماعی شدن سیاسی

اجتماعی شدن سیاسی را می‌توان فرایندی تعریف کرد که به وسیله آن افراد در جامعه‌ای معین با نظام سیاسی آشنا می‌شوند و تا اندازه قابل توجهی ادراکشان از سیاست و واکنش‌هایشان نسبت به پدیده‌های سیاسی تعیین می‌شود. سئوالی که مطرح است این است که اجتماعی شدن سیاسی چه زمانی رخ می‌دهد؟ در سراسر زندگی، اما در عمل همان‌گونه که در شکل نشان داده شده دوران کودکی و تا اندازه‌ای نوجوانی، مهم‌تر از بزرگسالی می‌باشد و این‌که چگونه یاد گرفته می‌شود نقش خانواده و مدرسه در مراحل اولیه (نوجوانی و جوانی) و گروه‌های همسالان و گروه‌های کار، فراغت و گروه‌های مذهبی و رسانه‌های همگانی به‌طور گسترده یک عامل مهم اجتماعی شدن می‌باشند.

نگرش سیاسی و انقلاب اسلامی

نگرش پایه بروز و ظهور رفتار افراد است و نقش حیاتی را در شکل‌گیری عملکرد افراد بر عهده دارد. شدت و ضعف هر نگرشی در کیفیت رفتار نتایج متفاوتی بر جای می‌گذارد (آذین و همکاران، ۱۳۹۰: ۱۰۸-۱۰۱). در قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران به مشارکت مردم در عرصه سیاسی کشور توجه شده است؛ اما این مشارکت می‌تواند بر دو نگرش سیاسی نسبت به مردم استوار باشد:

نگرش مبتنی بر وظیفه: در اینجا حضور مردم از نوع اثبات‌گرایانه است؛ به این معنا که افراد با حضور خود خواست مراجع قدرت را تأیید می‌کنند.

نگرش مبتنی بر حکمیت انتقادی: در اینجا مردم خواست مراجع قدرت را ارزیابی کرده، متناسب با آن رفتار می‌کنند (کسرای و همکاران، ۱۳۸۹: ۱۲۴-۹۴).

نگرش سیاسی مجموعه‌ای نظام‌مند از ارزیابی‌های مبتنی بر باورها و اعتقادات افراد در حوزه سیاست است. براساس این تعریف، نگرش سیاسی نظامی از معانی ذهنی است که مبنای ارزیابی افراد از واقعیت (نقش مردم در نظام سیاسی) می‌شود. در این تحقیق نگرش‌های سیاسی در قالب دو نوع نگرش تکلیف‌گرا و حق‌گرا طبقه‌بندی شده است (همان، ۱۰۳).

الف- نگرش تکلیف‌گرا

در این نوع نگرش شرکت مردم در انتخابات نوعی ادای تکلیف شرعی است و افراد با حضور خود، خواست مراجع قدرت را به دلیل آن‌که آنان را واجد قدرت مشروع می‌شناسند، تأیید می‌کنند. در این نگرش، انگیزه مردم از شرکت در انتخابات لزوماً ادای حقوق خود نیست؛ بلکه مردم براساس اعتقادات، خود را موظف به شرکت در انتخابات می‌دانند. معرف‌های عملی نگرش تکلیف‌گرا از این قرار است:

۱. شرکت مردم در انتخابات ادای تکلیف شرعی است؛
۲. شرکت مردم در انتخابات ادای تکلیف ملی است؛
۳. شرکت مردم در انتخابات ادای تکلیف شرعی و ملی است؛
۴. رأی مردم باید با نظر مراجع سازگار باشد.

ب. نگرش حق‌گرا

در این نگرش حقوق و آزادی‌های اساسی مردم به رسمیت شناخته می‌شود. در اینجا منظور از حق، حق سیاسی مردم از قبیل حق شرکت در انتخابات، حق انتخاب شدن، حق سازماندهی نهادهای سیاسی، حق انتقاد و حق آزادی بیان است. معرف‌های عملی نگرش حق‌گرا به این شرح است:

۱. مشارکت سیاسی حق‌شهروندی افراد است؛
۲. مردم حق انتخاب‌شدن دارند؛
۳. مردم حق انتخاب کردن دارند؛
۴. مردم حق دارند از حکومت انتقاد کنند؛
۵. رأی مردم اساس مشروعیت نظام است؛
۶. مردم حق سازماندهی خود را در نهادهای مدنی دارند (همان).

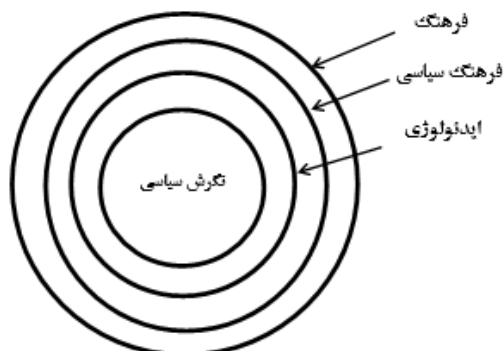
ایدئولوژی و فرهنگ سیاسی

برای شناخت معنای نگرش سیاسی انقلاب اسلامی ایران، لازم است دو مفهوم مرتبط با آن، یعنی «ایدئولوژی» و «فرهنگ سیاسی» تعریف گردد؛ زیرا، معنای نگرش سیاسی انقلاب اسلامی ایران در نسبت با این مفاهیم قابل شناسایی است. ایدئولوژی سیاسی که به مجموعه‌ای از باورها و ارزش‌های سیاسی درباره نوع حکومت اطلاق می‌گردد پایه و بستر نگرش سیاسی است و نگرش سیاسی در درون یک ایدئولوژی خاص معنا می‌یابد. ایدئولوژی سیاسی شامل باورهای اساسی درباره شیوه پایه‌ریزی سیاست است و برخلاف نگرش سیاسی که «به سرعت و محدوده تغییرات در موقعیتی خاص» توجه دارد به توصیف رابطه میان ارزش‌های اساسی جامعه می‌پردازد و شیوه تأثیر نهادهای سیاسی را در دستیابی به این رابطه یا حفظ آن توضیح می‌دهد. به‌همین خاطر، «هواداران هر ایدئولوژی می‌کوشند تا ارزش‌های خود را به‌عنوان اساس رژیم یا قواعد بازی سیاست نهادینه کنند» (اونیل ۱۳۸۶: ۹۲). در مقابل، نگرش‌های سیاسی مربوط به میزان «سرعت» و «روش‌هایی» است که به‌واسطه آن تغییرات سیاسی درباره ارزش‌های اساسی در جامعه و حکومت مورد نظر صورت می‌پذیرد. نگرش سیاسی به اوضاع خاص تغییرات سیاسی در کشور مورد نظر توجه می‌کند؛ در این معنا نگرش‌ها خاص هستند، در

حالی که ایدئولوژی سیاسی عام و کلان است. به معنای دیگر ایدئولوژی سیاسی عقاید فراگیر در این باره است که دولت و جامعه چگونه باید سازمان‌بندی و اداره شوند (کیندر و سیرز، ۱۳۷۸: ۲۷۷) و نگرش سیاسی به چگونگی عمل در درون این بستر سیاسی اشاره دارد.

ایدئولوژی سیاسی در بستر فرهنگ سیاسی رشد و گسترش یافته و دارای نسبتی مشخص با آن است. با این وجود فرهنگ سیاسی متفاوت از ایدئولوژی سیاسی است و آن را می‌توان از ایدئولوژی سیاسی تمیز داد. فرهنگ سیاسی مجموعه‌ای از شیوه‌های تفکر درباره سیاست و حکومت است که میان بخش عظیمی از افراد مشترک می‌باشد و فراهم آورنده محیطی روانی است که تعارض و رقابت سیاسی در چارچوب آن انجام می‌شود؛ و خط‌مشی‌های انجام رفتارهای درست در محدوده آن پدید می‌آید (رنی، ۱۳۷۴: ۹۲). فرهنگ سیاسی به «مجموعه‌ای از نگرش‌ها و باورها و احساسات اکثریت اعضای یک جامعه نسبت به سیاست و حکومت» اطلاق شده و دربردارنده «عقاید اعضای آن جامعه نسبت به مبانی فکری و قواعد رفتاری یک نظام سیاسی» است (دایره‌المعارف بین‌المللی علوم اجتماعی ۱۹۶۸). در این معنا، فرهنگ سیاسی مجموعه‌ای از ارزش‌ها، هنجارها، عقاید و شناخت‌ها در حوزه سیاست و نسبت به حکومت است که اهداف سیاسی جامعه را تعریف می‌کند. در فرهنگ سیاسی صحبت از چرایی حکومت و وظیفه آن، ارزش، حدود اختیارات و مبانی مشروعیت حکومت، حکومت مطلوب، رابطه حکومت با مردم و مانند آن است و فرهنگ سیاسی بستری برای شکل‌گیری ایدئولوژی سیاسی فراهم می‌آورد. ایدئولوژی سیاسی مبتنی بر ارزش‌های سیاسی شکل می‌گیرد و انتخاب نوع حکومت مبتنی بر ارزش‌های فرهنگی است. ایدئولوژی سیاسی مبتنی بر فرهنگ سیاسی و از میان انواع حکومت یکی را توصیه و آنرا مناسب‌ترین برای پی‌گیری اهداف کلان مشخص شده از سوی فرهنگ سیاسی اعلام می‌کند. نگرش سیاسی اما به نوع فعالیت‌ها در درون هر حکومت و چگونگی تحقق اهداف در آن مربوط می‌باشد؛ که ربط مشخصی با ارزش‌ها و خواسته‌ها دارد. در این نگاه رابطه فرهنگ سیاسی با ایدئولوژی سیاسی و نگرش سیاسی عموم و خصوص مطلق است. شایان ذکر است، ارزش‌ها، هنجارها و باورهای جهت‌دهنده به ارزیابی‌های سیاسی ضرورتاً سیاسی و محدود به این حوزه نیستند و بسیاری از آنها به حوزه‌های دیگر مربوط‌اند؛ اما، هرگاه آنها انگیزه کنش سیاسی را فراهم آورند و یا در حوزه‌های سیاسی پیگیری شوند، دیگر سیاسی به حساب می‌آیند.

عوامل و فرایندهای شکل‌گیری نگرش سیاسی

در ذیلِ مبحث ماهیت‌شناسی نگرش سیاسی و چرایی و چگونگی شکل‌گیری آن از سوی نویسندگان نظرات متفاوت و متنوعی ارائه شده است و هر یک از آنان یک یا چند عامل را در شکل‌گیری نگرش سیاسی مهم دانسته‌اند. هر چند عوامل مورد اشاره نویسندگان متفاوت و دارای تنوع است اما، آن‌ها را می‌توان در چند دسته مشخص جای داد. عوامل موثر بر شکل‌گیری نگرش سیاسی - مورد بحث در آثار نویسندگان این حوزه - به عوامل جامعه‌شناختی و عوامل فردی قابل تقلیل هستند. عوامل جامعه‌شناختی شکل‌دهنده نگرش سیاسی به سطح کلان و متوسط اشاره دارند و عوامل فردی مربوط به سطح خرد می‌باشند.

نظریه کرچ، کراچفیلد و بالاجی

عوامل تکوین نگرش‌ها را چهار عامل می‌دانند که عبارتند از: آنچه نیازهای شخص را برآورده می‌کند، کسب اطلاعات درباره موضوع، شیء یا فرد خاص، تعلق گروهی، شخصیت فرد (کریمی، ۱۳۸۷: ۲۷۶). قابل ذکر است عوامل فردی خود به سه دسته: عوامل روان‌شناختی، عقلانیت‌ابزاری (کنش عقلانی) و عوامل شخصی تقسیم می‌شوند. در این مقاله و در راستای عنوان آن تنها عوامل فردی تأثیرگذار در جامعه‌شناسی سیاسی و نگرش سیاسی انقلاب و مترتب بر آن ارائه شده است.

عوامل فردی

عوامل روان‌شناختی

شرایط روانی فرد عاملی مهم در شکل‌گیری نگرش سیاسی است و این «وضعیت» و «ظرفیت» روانی فرد است که تعیین می‌کند وی چه نگرشی را درونی کند. ویژگی‌های روانی افراد آن‌ها را

مستعد پذیرش برخی نگرش‌ها و طرد برخی دیگر می‌کند که خود محصول تجربه و زیست افراد است و یا ناشی از وراثت می‌باشد. میلبرث و گوئل ضمن تأکید بر تأثیر محیط اجتماعی بر شکل‌گیری نگرش سیاسی و پذیرش یا طرد آن وراثت را نیز عاملی مهم در ایجاد نگرش می‌دانند (میلبرث و گوئل، ۱۳۸۶: ۲۰). مجموعه مباحث روان‌شناختی که وضعیت روانی افراد را مؤثر بر شکل‌گیری نگرش‌ها می‌دانند می‌توان به نظرات «محرومیت روان‌شناختی»، «ویژگی‌های روانی مثبت»، «شخصیت‌های خاص» و «عادت» تقسیم کرد.

- ویژگی‌های روانی مثبت

تایلور و جانستون (۱۳۸۶) علایق شخصی افراد را عاملی جهت دست‌کشیدن از گرایشات و گزینه‌های حزبی می‌دانند و علایق شخصی به «موضوعات محلی» ممکن است باعث تغییر نگرش‌های آنان شود (تایلور و جانستون، ۱۳۸۶: ۲۳۳). علایق شخصی ذیل مبحث کلان‌تر امیدواری و آرزوی شخص برای بهره‌بردن از تصمیم‌گیری‌های سیاسی در جهت تأثیرگذاری بر جامعه مطرح است. احساس تأثیرگذاری افراد در سیاست موجب اخذ نگرش‌های محافظه‌کارانه (انزواطلبی/تقدیرگرایی) یا فعال سیاسی می‌شود. یعنی، هرچه افراد احساس تأثیرگذاری بیش‌تری از اقدامات خود در حوزه سیاست داشته باشند، احتمال این‌که نگرش‌های سیاسی فعال برای مشارکت اثرگذارتر اخذ کنند بیش‌تر است و بالعکس، احساس تأثیرگذاری پایین، موجب اخذ نگرش‌های محافظه‌کارانه و در نتیجه غیرفعال و تقدیرگرا شدن افراد می‌شود (برای تفصیل مراجعه شود به: نلسون ۱۳۷۹).

محرومیت روان‌شناختی

طیف وسیعی از نظریات روان‌شناختی رفتار سیاسی علل پذیرش عقاید و اخذ نگرش‌های سیاسی خاص و هم‌چنین انجام رفتارهای سیاسی ویژه را مشکلات شخصیتی-روانی افراد دانسته و در تبیین رفتارهای سیاسی تأکید آنها بر این مشکلات و کمبودهای روانی است. اساساً، فعالیت‌های سیاسی می‌تواند برای چنین افرادی و هم‌چنین آنانی که نیازهای شدید برای شناخته شدن یا موفقیت دارند، ابزاری برای رسیدن به آرزوها و خواسته‌های شخصی باشد (پالمر و همکاران ۱۳۸۰: ۱۵۳). نارضایتی سیاسی و محرومیت نسبی متعاقب آن موجب برانگیخته شدن مشارکت سیاسی غیرمتعارف و محرکی قوی برای سیاست «تقابلی» و «افراطی» است. «اگر به وجود نوعی ایدئولوژی اعتراض و شبکه‌ی درهم‌تنیده‌ای از عقاید و احساسات که تداوم‌بخش گرایش به فعالیت سیاسی قائل باشیم، آن‌گاه نارضایتی بخشی از آن به‌نظر می‌رسد» (کیندر و سیرز، ۱۳۷۸: ۳۸۳).

شخصیت‌های خاص

برخی نویسندگان نگرش‌های افراد را منعکس‌کننده‌ی شخصیت آنان می‌دانند (کریمی ۱۳۸۳: ۲۳۵). استدلال آنان برای این نظر تفاوت نگرش‌ها علی‌رغم فشار برابر گروه بر افراد است. علی‌رغم فشارهای هنجاری گروه برای ایجاد هماهنگی و هم‌رنگی، باز مشاهده می‌شود که افراد در درون گروه‌ها از نظر نگرشی تفاوت‌هایی دارند. این تفاوت‌های نگرشی را می‌توان به تفاوت‌های شخصیتی نسبت داد. از سوی دیگر، الگوهای شخصیتی متفاوت نگرش‌های متفاوت نسبت به موضوعات واحد دارند؛ در این معنا افراد با ویژگی‌های شخصیتی خاص نگرش‌هایی خاص می‌پذیرند که با آن الگوی شخصیتی هماهنگ است (برای تفصیل مراجعه شود به: کیندر و سیرز ۱۳۷۸: ۳۱۴؛ باتلر ۱۹۷۰؛ میلبرث و گوئل ۱۳۸۶: ۱۲۰-۱۱۵). تأثیر شخصیت بر رفتار، از طریق عقاید و ارزش‌ها صورت می‌گیرد که در بعضی از شرایط و موقعیت‌ها ممکن است بسیار نیرومند بوده و در شرایطی دیگر هیچ تأثیری نداشته باشد.

روش‌شناسی تحقیق

مقاله حاضر، از حیث هدف، کاربردی - توسعه‌ای است، زیرا به منظور کسب دانش جدید در راستای هدفی خاص انجام می‌گردد و منظور عملی خاصی دارد و از لحاظ زمان جمع‌آوری داده‌ها مربوط به سال ۱۴۰۰ می‌باشد. در این مقاله با بهره‌گیری از پیمایش پژوهش یا تحقیق که در واقع این مدل، فرایندهای انجام مقاله را بر اساس لایه‌های مختلف نشان می‌دهد که در آن هر لایه متأثر از لایه بالاتر است (دانایی فرد و همکاران، ۱۳۸۳). از آنجایی که این تحقیق به توسعه دانش موجود در حوزه روان‌شناسی اجتماعی و جامعه‌شناسی سیاسی یاری خواهد رساند می‌توان این تحقیق را توسعه‌ای دانست. از پارادایم پراگماتیسم (عمل‌گرایی) که احاطه بر مجموع پارادایم‌ها دارد و در اینجا با ترکیب اثبات‌گرایی و انتقادی است استوار شد. در ادامه با نگاه کاربردی و در لایه بعدی استقرایی و در ادامه به لایه رویکردی آمیخته تشریحی و با راهبرد توصیفی تحلیلی و روش‌های گردآوری داده‌ها و ابزار

- ۱ - این لایه‌ها عبارتند از: (۱) لایه فلسفه‌های پژوهش (۲) لایه رویکردهای پژوهش (۳) لایه راهبردهای پژوهش
- (۴) لایه انتخاب روش‌های پژوهش (۵) لایه افق زمانی پژوهش (۶) لایه شیوه‌ها و رویه‌های جمع‌آوری داده.

آن‌ها که شامل کتابخانه‌ای و میدانی است، انجام گردید. رویکرد تحقیق آمیخته^۱ است که به لحاظ روشی حوزه توصیفی، تحلیلی را شامل می‌شود. به نحوی که در این تحقیق با توجه به طرح‌های تحقیق آمیخته^۲ از طرح‌های تحقیق با مدل آمیخته، استفاده شده است یا به عبارتی طرح تحقیق آمیخته تشریحی در ابتدا محققین رویکردهای کیفی پژوهش را احصا و به اجرا در آورده‌اند. به شکلی که ابتدا با روش توصیفی با بهره‌مندی از انجام مصاحبه برای گردآوری داده‌های کیفی اقدام و سپس آن‌ها را تحلیل کردند. جمع‌آوری داده‌ها به روش کتابخانه‌ای با ابزار فیش‌برداری از اسناد و مدارک و مستندات دسته اول و استفاده از سایت‌های معتبر و منابع دسته اول انجام شده است. با توجه به مسئله و هدف تحقیق پیداست اطلاعات مورد نیاز جهت پاسخ‌گویی به سؤال تحقیق از نوع کیفی و منبع اخذ اطلاعات، اسناد مكتوب می‌باشد. پس، روش تحقیق می‌باید جمع‌آوری اطلاعات کیفی از اسناد را ممکن کرده اطلاعات معتبری به دست دهد. بنابراین علاوه بر روش کتابخانه‌ای از روش میدانی در جمع‌آوری داده‌ها نیز بهره گرفته شده است که ابزار مربوط در این روش تهیه و تنظیم پرسش‌نامه مصاحبه اقدام شد. در نهایت، بازخورد به دست آمده از نظرات این افراد نشان داد که مصاحبه و پرسشنامه در نظر گرفته شده برای ارزیابی مناسب بوده و روایی محتوایی مصاحبه (در این تحقیق برای ارتقاء سطح کیفی و اثبات روایی مصاحبه، از نظرت مصاحبه‌شوندگانی بهره گرفته شد، به طوری که علاوه برداشتن صلاحیت‌های علمی و دانش آن‌ها مرتبط با موضوع تحقیق بود و در حال حاضر نیز در این خصوص فعالیت دارند).

حجم نمونه آماری در این مقاله؛ به سبب هدف تحقیق، می‌باید اسناد و متون مربوطه مورد بررسی قرار گیرند؛ پس، شناسایی اسناد و ممانعت از جا افتادن اسناد ضرورتی قابل اعتنا و حیاتی برای تحقیق

۱ - طرح‌های تحقیق آمیخته را از یک نظر می‌توان به دو بخش عمده تقسیم کرد: طرح‌های تحقیق به روش آمیخته و طرح‌های تحقیق با مدل آمیخته. طرح‌های تحقیق به روش آمیخته طرح‌هایی هستند که در آن‌ها پژوهشگر در آغاز بررسی از پارادایم تحقیق کمی استفاده می‌کند و سپس طرح تحقیق مبتنی بر پارادایم کیفی را به کار می‌برد. در طرح‌های تحقیق با مدل آمیخته، پژوهشگر رویکردهای کمی و کیفی پژوهش را با هم می‌آمیزد و به اجرا در می‌آورد.

یکی دیگر از صاحب‌نظران طرح‌های تحقیق آمیخته را به شرح زیر به سه دسته تقسیم می‌کند:
الف. طرح‌های تحقیق آمیخته بهم تنیده ب. طرح‌های تحقیق آمیخته تشریحی و ج. طرح‌های تحقیق آمیخته اکتشافی.

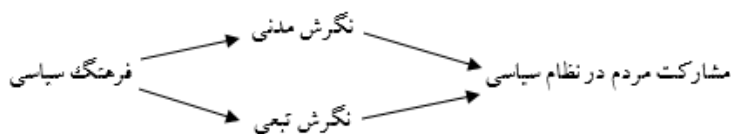
۲ - طرح‌های تحقیق به روش آمیخته و طرح‌های تحقیق با مدل آمیخته.

است. نگارندگان برای حل این مشکل از روشی همانند «گلوله برفی» در نمونه‌گیری‌های مربوط به مصاحبه سود بردند. در این روش پس از انتخاب ابتدایی متونی که به سؤال تحقیق می‌پردازند و مطالعه آن‌ها، متون جدید شناسایی و مورد مطالعه قرار گرفت. این متون نیز خود منبعی برای شناسایی متون جدید شد و این گردونه تا تحقق احساس اشباع و تکرار از سوی محقق ادامه یافت.

یافته‌ها و تجزیه و تحلیل داده‌ها

با بررسی اسناد دسته اول و اقدامات انجام شده در راستای احصای مطالب حوزه جامعه‌شناسی سیاسی و نگرش آن در زمینه عوامل فردی و روانشناختی آن‌ها، و همچنین اعلام نظر صاحب‌نظران در حوزه مصاحبه، می‌توان دریافت که برخی از فاکتورهای عوامل فردی به صورت متمرکز در نگرش سیاسی انقلاب اسلامی قابل استناد بوده که می‌توان آن‌ها را شامل عوامل روان‌شناختی، عقلانیت‌ابزاری (کنش عقلانی) و عوامل شخصی برشمرد. که در سطح تحلیل کل نگرش سیاسی می‌توان آن‌ها را به دو دسته حق‌گرایانه و تکلیف‌گرایانه با تمامی ضمائم آن برشمرد. در دسته‌بندی همین عوامل سایر عوامل دیگری نیز وجود دارد که عوامل فردی روان‌شناختی خرد از این تحقیق به آن به شرح ادامه اشاره می‌شود.

نگرش سیاسی انقلاب اسلامی مفهومی بسیار مهم در حوزه روان‌شناسی اجتماعی و جامعه‌شناسی سیاسی است و اهمیت آن‌را از طریق پیامدهای آن می‌توان دریافت. این نوع نگرش سیاسی از طریق تعریف اهداف سیاسی و چگونگی رسیدن به آن‌ها، کم و کیف مشارکت افراد را در زندگی سیاسی تعیین می‌کند. جهت‌گیری‌های ارزشی و نگرش‌های سیاسی جزء مرکز سیستم عقاید مردم می‌توان این‌طور اذعان کرد و نقش مرکزی در تبیین رفتار سیاسی بازی می‌کنند و به‌طور ویژه به‌عنوان متغیرهای میانجی بین ساختار سیاسی و رفتار سیاسی به‌حساب می‌آیند. این معنا، یعنی تأثیرگذاری نگرش بر رفتارهای سیاسی و نهایتاً جامعه سیاسی است.

البته این امکان وجود دارد که افراد علی‌رغم نگرش سیاسی خاص به نامزد یا حزب مخالف گرایش پیدا کرده و به نفع آن عمل نمایند. این امر می‌تواند ناشی از موارد زیر باشد:

۱. تغییر اولویت ارزشی. تغییر اولویت‌های ارزشی افراد می‌تواند موجب رفتارهای سیاسی غیرقابل پیش‌بینی شود.

۲. تأثیرپذیری از جمع: کنش سیاسی افراد می‌تواند برخلاف نگرش سیاسی آنان و متأثر از فشار جمع (تبعیت از جمع) و یا هیجان‌ها و احساسات مقطعی (جوگیری) باشد.

۳. گرایش به افراد (یا دوری از آنها) به‌خاطر ویژگی‌های شخصی یا شخصیتی مطلوب (یا نامطلوب):

۴. عدم شناخت ارزش‌ها و عقاید اساسی و یا احزاب و گروه‌های سیاسی:

علی‌رغم عدم وجود رابطه قطعی میان نگرش سیاسی و کنش سیاسی و مستقیم و ضروری نبودن رابطه آن‌ها، لزوم توجه و پرداختن به آن این است که نگرش سیاسی احتمال کنش‌های سیاسی خاص را افزایش داده و عاملی جهت پیش‌بینی احتمالی کنش‌های سیاسی است. لذا، شناخت آن به شناخت احتمالی کنش‌های سیاسی کمک کرده و قابلیت پیش‌بینی در حوزه سیاست را افزایش می‌دهد.

نتیجه‌گیری

هدف اصلی این پژوهش، تبیین جامعه‌شناسی سیاسی؛ عوامل فردی، روان‌شناختی شکل‌گیری نگرش سیاسی در انقلاب اسلامی ایران بوده است. زیرا مطالعات نگرش سیاسی در حوزه‌های گوناگون به ویژه در روان‌شناسی اجتماعی و جامعه‌شناسی سیاسی توجه اندکی به آن در این رشته‌ها شده است. و به جهت اهمیت نگرش سیاسی انقلاب اسلامی در افزایش احتمال پیش‌بینی رفتارهای سیاسی می‌باید توجه به آن مطرح نظر قرار گیرد. برای پاسخگویی به هدف یادشده، ابتدا مصاحبه‌هایی با خبرگان حوزه جامعه‌شناسی سیاسی صورت پذیرفته است. در ادامه برای مشخص شدن عوامل پرسشنامه‌ای به‌صورت مصاحبه با صاحب‌نظران این حوزه تهیه و ارائه شد. نتایج مصاحبه‌ها بیانگر این مطلب است که: جامعه سیاسی، اخلاق متفاوتی را می‌طلبد. بدین معنی که زیست‌جمعی و کنش شهروندی در یک جامعه سیاسی، متضمن اخلاق مدنی است. نمی‌توان در یک جامعه سیاسی زیست اما از آموزش مدنی و اخلاق مدنی غفلت کرد. جامعه سیاسی به‌عنوان جامعه‌ای متمایز با دیگر انواع اجتماعات بشری، مستلزم آموزش مدنی و اخلاق مدنی افراد و عوامل روان‌شناختی آن‌ها است. مسئولیت‌پذیری از لوازم زندگی در یک جامعه سیاسی است. زیرا انسان‌ها از طریق آن می‌توانند در سرنوشت خود سهیم بوده و با مشکلات پیش‌روی که جز از طریق همکاری گروهی قابل حل نیست، روبرو شوند. هر نوع از انفعال، گوشه‌گیری و احساس بی‌قدرتی در میان اعضای

یک جامعه سیاسی که منجر به مسئولیت‌گریزی می‌شود، بقای جامعه سیاسی و یا عملکرد صحیح آن را دچار خطر می‌کند. پس غایت تشکیل جامعه سیاسی نه بقای صرف اعضای آن بلکه، تلاش برای هر چه بهتر زیستن اعضای آن است. بر اساس نظر صاحب‌نظران و تحلیل شکل‌گرفته از آن‌ها نگرش تکلیف‌گرایانه و حق‌گرایانه در زمان‌های گوناگون و دوره‌های مختلف آن در نتایج نگرش‌های سیاسی انقلاب در رفت و برگشت بوده است.

از طرفی در این تحقیق مشخص شد که جامعه سیاسی به مثابه مفهومی بنیادین در فلسفه، علم سیاست و علوم اجتماعی مضامین متفاوتی را در دوره‌های گوناگون تجربه کرده است. بی‌شک پدیدار شدن جامعه سیاسی در تاریخ بشر نمایان‌گر پیشرفت اساسی بود. چنین اجتماعی بر مبنای رشد مدنیت و اهمیت یافتن قوه ناطقه برای ارتباط میان افراد جامعه و نگرش سیاسی آن‌ها امکان‌پذیر شد. بنابراین تأسیس جامعه سیاسی و قوام آن جز از مجرای انسان سیاسی امکان‌پذیر نیست. معاشرت اجتماعی و تعاون اعضای جامعه سیاسی و نیز داشتن سیاست‌مداری فرهیخته لازمه سلامت و استواری جامعه سیاسی است. با توجه به یافته‌های تحقیق و صحه‌گذاری بر چارچوب نظری بیان شده در طول تحقیق، ضمن غور در حوزه جامعه‌شناسی سیاسی به‌ویژه نگرش سیاسی انقلاب اسلامی عوامل فردی و روان‌شناختی آن‌ها فرایند مناسب این حوزه به شرح مدل زیر ترسیم و به جامعه مخاطب احاله شد. بنابراین نتیجه نهایی این مقاله بر این امر استوار گردید که: رابطه نگرش سیاسی انقلاب اسلامی و رفتار سیاسی در ادوار مختلف آن‌را نباید ضروری و قطعی دانست؛ با این وجود لزوم توجه و پرداختن به آن این است که نگرش سیاسی انقلاب اسلامی احتمال کنش‌های سیاسی خاص را افزایش داده و عاملی جهت پیش‌بینی احتمالی کنش‌های سیاسی حال و آینده است. لذا، شناخت آن به شناخت احتمالی کنش‌های سیاسی کمک کرده و قابلیت پیش‌بینی در حوزه سیاست را افزایش می‌دهد.

عوامل فردی (سطح خرد)		عوامل فردی روان‌شناختی شکل‌دهنده نگرش سیاسی در انقلاب اسلامی
۱. ویژگی‌های روانی مثبت ۲. محرومیت روان‌شناختی ۳. شخصیت‌های خاص ۴. عادت	۱. عوامل روان‌شناختی	
۱. سن ۲. جنس ۳. شغل ۴. سواد (تحصیلات)	۲. عقلانیت ابزاری ۳. عوامل شخصی	

کتابنامه

- اونیل، پاتریک (۱۳۸۶). «مبانی سیاست تطبیقی (نظام‌های تطبیقی)»، ترجمه سعید میرترابی، تهران، قومس.
- آذین، احمد و عزیزی، یوسف (۱۳۹۰). «بررسی عوامل مؤثر بر نگرش سیاسی - اجتماعی جوانان (۱۵ الی ۲۹ ساله) در شهر بروجن»، فصلنامه تحقیقات سیاسی و بین‌المللی، شماره نهم، زمستان، صص ۱۰۸-۱۰۱.
- باتلر، دیوید. ای (۱۳۸۳). «انتخابات، مبارزات»، در، لیپست.
- پالمر، لاری اشترن و همکاران (۱۳۸۰)، نگرش جدید به علم سیاست، ترجمه منوچهر شجاعی، تهران: دفتر مطالعات سیاسی و بین‌المللی.
- تایلور، بی جی و جانستون، آرچی (۱۳۸۶). جغرافیای انتخابات، ترجمه زهرا پیشگاهی فرد، رسول اکبری، تهران: قومس.
- دورماگن، ژان-ایو، موشار، دانیل (۱۳۸۹). «جامعه‌شناسی سیاسی»، ترجمه عبدالحسین نیک‌گهر، تهران: آگه.
- راش، مایکل (۱۳۸۵)، «جامعه و سیاست؛ مقدمه‌ای بر جامعه‌شناسی سیاسی»، ترجمه منوچهر صبوری، تهران: سمت.
- رنی، آستین (۱۳۷۴)، «آشنایی با علم سیاست»، ترجمه لیلا سازگار، تهران، مرکز نشر دانشگاهی.
- سبکتکین‌ریزی، قربانعلی و شاعری، فاطمه (۱۳۹۹). «بررسی رابطه بین ابعاد جامعه‌پذیری سیاسی با مشارکت سیاسی در بین شهروندان شهر بجنورد»، فصلنامه جامعه‌شناسی سیاسی ایران، سال سوم، شماره چهارم، پیاپی ۱۲، زمستان، صص ۲۲۸-۱۹۹.
- سیدامامی، کاووس (۱۳۸۶). «مشارکت سیاسی دانشجویان: ارزیابی برخی از پیش‌بینی‌کننده‌های مشارکت سیاسی»، پژوهشنامه علوم سیاسی، شماره ۶.
- کریمی یوسف (۱۳۸۳). «روان‌شناسی اجتماعی؛ نظریه‌ها، مفاهیم و کاربردها»، تهران: ارسباران.
- کسرای، محمدسالار و وردیزاده، نسرین (۱۳۸۹). «تحلیل نگرش گروه‌های سیاسی درون حاکمیت به نقش مردم در نظام سیاسی»، فصلنامه دانشنامه علوم اجتماعی، دوره ۱، شماره ۴، زمستان، صص ۱۲۴-۹۴.
- کیندر، داندل‌آر و سیرز، دیوید. ا (۱۳۷۸). «افکار عمومی و فعالیت سیاسی»، در، هولندر.

گنجی، قربانعلی، گنجی و محمدرضا، گنجی، نادر (۱۳۹۵). «سنجش میزان سرمایه اجتماعی بر حسب نوع نگرش افراد نسبت به عملکرد ارگان‌های دولتی در استان گلستان»، فصلنامه مطالعات سیاسی، سال هشتم، شماره ۳۲، تابستان، صص ۹۲-۷۹.

میلبرث، لستر و گوئل، لیل (۱۳۸۶). «مشارکت سیاسی»، ترجمه سید رحیم ابوالحسنی، تهران: میزان. نلسون. جانام (۱۳۷۹). «مشارکت سیاسی»، در: واینر و هانتینگتون (۱۳۷۹).

International Encyclopedia of the Social Sciences. 1986. New York: Macmillan, 1968, Vol. 12, p. 218 (quoted in Jo Freedman, The Political Culture of the Democratic and Republican Parties).